

Lucyna Szaniawska

Biblioteka Narodowa, Warszawa

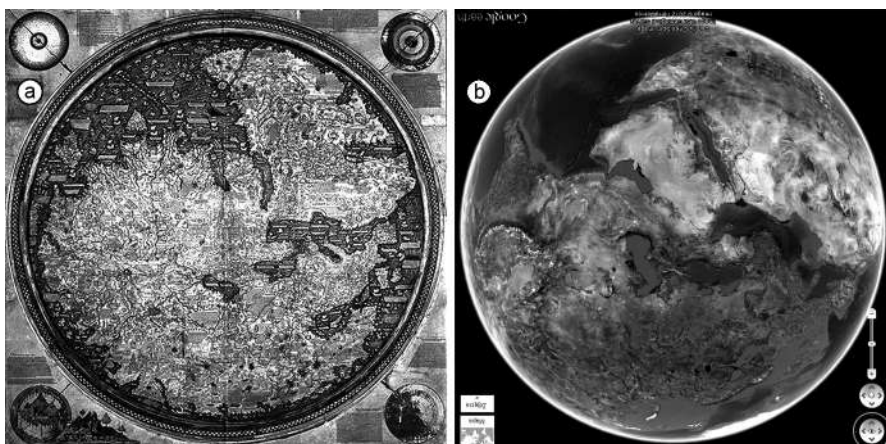
Wkład osiągnięć renesansu w treść geograficzną drukowanych wówczas map

1. Wprowadzenie

Chcąc ocenić osiągnięcia europejskiego renesansu, należy rozpocząć od przyjrzenia się najpóźniejszemu i zawierającemu największą liczbę informacji geograficznej mapom świata poprzedzającego go okresu. Rękopiśmienne wersje O-T *mappae mundi* powstawały aż do połowy XV w. i zawierały kompilacje wiedzy antycznej i średniowiecznej. Pokazywały w orientacji wschodniej obraz całego znanego świata, zamknięty w kole ze środkiem usytuowanym w okolicach Jerozolimy lub w nieco dalej na wschód położonej Babilonii. Największe i najokazalsze, takie jak mapa z Ebstorfu, z Herefordu czy mapa Fra Mauro, przedstawiały kilka tysięcy obiektów geograficznych oraz podawały informacje o wydarzeniach historycznych i legendarnych, najczęściej zaczerpniętych z Biblii, wiążąc je z miejscami, w których się rozgrywały. Poprzez użycie znaków graficznych o powszechnie znanej symbolice mapy były pomocne w edukacji jako samodzielne dzieła niezwiązane z żadnym tekstem, więc niewymagające nauki czytania. Największe z nich pełniły równocześnie funkcję ozdobnych malowideł ściennych lub obrazów w miejscach publicznych oraz prywatnych siedzibach. W ten sposób popularyzowały ówczesną wiedzę o świecie jako całości i o wzajemnym położeniu kontynentów – wszystko to w ścisłym związku z żywymi w religii chrześcijańskiej wątkami ze Starego i Nowego Testamentu. Na tle innych *mappae mundi* wyróżnia się mapa wykonana około 1450 r. przez Fra Mauro, mnicha z klasztoru kamedułów San Michele w położonym na lagunie weneckiej Murano¹. Ma ona kilka cech nietypowych dla tego rodzaju map. Narysowana została w orientacji południowej² (ryc. 1). W znacznym stopniu zostały ograniczone wiadomości niegeograficzne, np. brak przedstawienia raju, Adama i Ewy oraz innych biblijnych postaci, a także legendarnych krain Gog i Magog. Na

¹ Mapa jest przechowywana w zbiorach Biblioteca Nazionale Marciana w Wenecji.

² Należy przypuszczać, że mapę o średnicy 3,5 m zorientowano południem ku górze, aby na wysokości wzroku znalazł się obraz obszarów, co do których spodziewano się największego zainteresowania. Zapewne dlatego największe mechaniczne zniszczenie farby widać na terenie Włoch, Francji i Niemiec.

Ryc. 1. (a) *Mappa mundi* Fra Mauro z około 1450 r. ze zbiorów Biblioteca Nazionale Marciana oraz (b) obraz Ziemi z centrum projekcji w Bagdadzie wg GOOGLE 2012

mapę wniesiono jedynie obiekty geograficzne, tj. miasta, góry i rzeki, a miejsca między nimi wypełniono tekstami dotyczącymi ich wzajemnych relacji historycznych, politycznych i etnograficznych. Takie nowatorskie podejście do treści mapy było na przełomie Średniowiecza i Renesansu **krokiem milowym** w rozwoju prezentacji kartograficznej.

Informację o raju ziemskim i pierwszych rodzicach przeniesiono poza ramkę mapy w lewy dolny róg kompozycji. W pozostałych rogach umieszczono wiadomości o sferach niebieskich oraz strefach klimatycznych Ziemi oznaczonych kołami równoleżników, równika oraz biegunów – północnego (*SEPTENTRIO POLVS ARCTICVS*) oraz południowego (*POLVS ANTARCTICVS MERIDIES*).

Teksty na mapie dotyczą dziejów prezentowanych krain oraz obyczajów zamieszkującej je ludności. Większość opisów umieszczona jest w krajach egzotycznych dla Europejczyków, znanych jedynie z dawnych źródeł lub odkrytych przez wyprawy prowadzone przed 1450 rokiem. Do takich należy tekst umieszczony na południe od Sumatry, który głosi, że „*Taprobana* jest jedną z największych wysp, uważa się, że jej obwód wynosi ponad 4000 mil. Podzielona jest na cztery królestwa, w których można znaleźć złoto, pieprz, materiały ubraniowe, łodygi aloesu i drewno zwane *galambech*, z którego produkuje się zapach najlepszy na świecie i jest on sprzedawany na wagę złota. Owoce tutejszych drzew zwanych *durian* są wielkie jak arbuzy, z zieloną skórką, kształtu jak u szyszki i smakują wybornie. Jest tam także wiele słoni i ludzie mieszkający na tej wyspie są w lepszej kondycji niż mieszkańcy okolicznych wysp. Są dobrze zorganizowani, mają silną władzę i dobrych astrologów. Mówi się, że jeśli coś urodzi się w Indiach, np. słon, to jest mniejszy niż na Sumatrze, ale ten w Indiach jest większy niż u

Maurów” (P. Falchetta 2006, nota 0023³). Na samej wyspie widnieje inny napis *Isola siamotra over taprobana*. Powstała na terenie Indii, a znana już starożytnym greckim geografom nazwa tej wyspy – *Taprobana* przetrwała aż do drugiej połowy XVI w., ale jak widać na tym przykładzie, została przez niektórych geografów dopasowana do innego obiektu. Ten błąd pojawia się ponownie na mapach Azji Sebastiana Münstera. W redagowanej przez niego *Kosmografii*, drukowanej od 1544 roku i wielokrotnie wznawianej, występuje w rozdziale *Noua india, ut nostra tempore est explorata & cognita Cap. CXXXI* mapa Półwyspu Indyjskiego wraz z wyspą Cejlon nazwaną *SEVLA*, a napis *TAPROBANA* umieszczony został wraz z toponimem *SAMOTRA* na wyspie położonej tuż obok Półwyspu Malajskiego i opisanej w rozdziale *SVMATRA INSVLA, cap CXLIII*⁴. Co prawda, błąd szybko znika z europejskich map, ale wprowadza pewne zamieszanie. W połowie XVI w. obok niej na mapach pojawia się nowa nazwa Cejlon oraz pochodząca ze źródeł arabskich *Tenerism*. Na mapie Fra Mauro między Cejlonem a Indiami umieszczono nazwę tej wyspy *SAYLAM*, zaś na mapie *Asia ex magna orbis terrae descriptione* Gerarda Mercatora *Zeilam ins. Tenarisum incolis dicta Ptol. Nanigeris*[!]. Wiele mówiący zapis Mercatora składa się z trzech toponimów pochodzących z różnych kultur. *Zeilam* lub jak na mapie Orteliusa *Ceylan* to nazwa europejska, *Tenarisum* wywodzi się z języka arabskiego i oznacza wyspę rozkoszy, zaś przypisywany Ptolemeuszowi *Nanigeris* (*Nanigeris Isl.*, obok przylądka Komoryn) to niepoprawnie dopisany do pozostałych toponim.

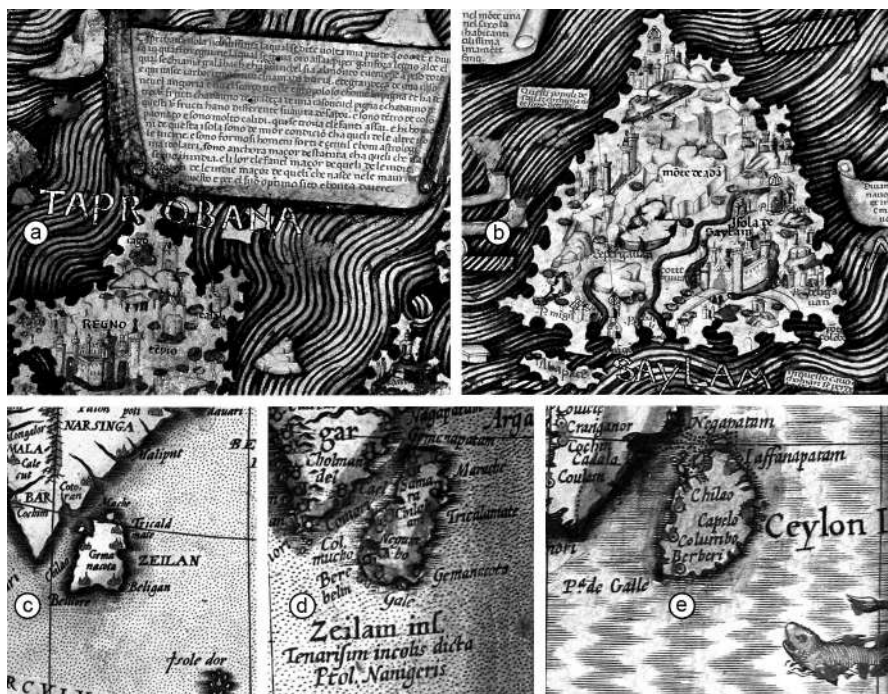
Równolegle wydawane są również mapy, na których można znaleźć tylko nową nazwę, np. *Zeilan* na mapie *Asiae nova descriptio* Abrahama Orteliusa czy *Ceylon I.* na mapie *Asiae nova descriptio* Jodocusa Hondiusa (ryc. 2).

Podany przykład Cejlonu ilustruje skutki przenikania w dobie Renesansu wiedzy starożytnych geografów oraz informacji pochodzących z różnych źródeł, zweryfikowanych i niezwyfikowanych w terenie. Ewolucyjne przekształcania toponimów oraz wzajemne ich nakładanie się wpłynęło na przeinaczenia. *Mappa mundi* Fra Mauro, pomimo kompozycji całości obrazu zaczerpniętej ze średniowiecza, zasługuje na szczególną uwagę. Jej ujęcie tematyczne, z pominięciem w treści informacji pozageograficzno-historycznych, to zapowiedź nowej epoki w kartografii europejskiej.

W niniejszym artykule na wybranych jedenastu mapach, opublikowanych w dobie Renesansu w latach 1450–1658, autorka przedstawia przemiany zobrazonej na nich informacji geograficznej. Były one stymulowane nie tylko doniosłymi odkryciami nowych ziem, ale także potrzebami szybko rozwijającego się handlu dalekomorskiego. Chcąc wykazać zmiany w obrazie świata w okresie renesansu mapy dobrano tak, aby na ich przykładzie pokazać równolegle występujący w prezentowaniu lądów i mórz postęp lub regres. Oba te zjawiska były wynikiem doboru map dokonanego przez twórców oraz ich umiejętności interpre-

³ W książce tej do cytatu wprowadzono na miejsce Sumatry nazwę Cejlon.

⁴ Omawiany przykład pochodzi z edycji *Kosmografii* w 1550 r.

Ryc. 2. (a) Fragment Sumatry oraz nota o niej na mapie Fra Mauro oraz Cejlon na wybranych mapach: (b) Fra Mauro ok. 1450, (c) A. Orteliusa 1592, (d) G. Mercatora 1595, (e) J. Hondiusa 1606

tacji różnorodnych materiałów kartograficznych i opisowych. Dla scharakteryzowania wiarygodności dostępnych wówczas materiałów źródłowych, z których czerpali dane kartografowie, opisy zawartości map poprzedzono ich krótkim omówieniem. Mapy podzielono na dwie grupy pod względem zasięgu przedstawianego terytorium: mapy świata oraz mapy poszczególnych regionów. Taki podział umożliwił prezentację obiektów geograficznych w odmiennym przybliżeniu wynikającym ze skali oraz szczegółowości mapy. Badając mapy świata wybrano zachodzące na nich zmiany w kilku regionach, zaś analizę map regionalnych omówiono na przykładzie egzotycznego dla Europejczyków regionu Azji Południowo-Wschodniej. Z powodu niewystarczającej różnorodności materiału ilustracyjnego do analizy map Azji Południowo-Wschodniej włączono także renesansowe mapy świata, na których zauważono szczególnie istotne zmiany treści.

2. Obrazowanie wybranych regionów na mapach świata

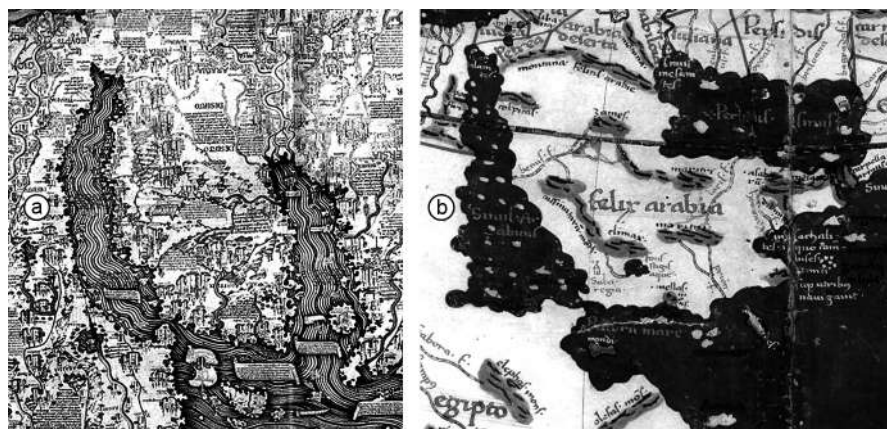
Do omówienia treści map świata wybrano mapy z lat 1467–1658, które pokazują ewolucję kolejno tworzonych prezentacji kilku przykładowych regionów:

Tabula Nostri Orbis (Klaudiusz Ptolemeusz, Nicolaus Germanus ok. 1467) → *Półkula zachodnia* (Jan ze Stobnicy 1512) → *America sive Novus Orbis respectu europaeorum inferior globi terrestris pars* (Theodore De Bry 1596) → *Nova totius terrarum orbis geographica ac hydrographica tabula* (Henricus Hondius 1630) → *Nova et accuratissima totius terrarum orbis tabula* (Joan Blaeu 1658).

2.1. *Tabula Nostri Orbis* K. Ptolemeusza w redakcji N. Germanusa z ok. 1467 roku

Przetłumaczony z greki na łacinę przed 1410 r. traktat geograficzny Klaudiusza Ptolemeusza, zwany powszechnie *Geografią*, został wyposażony w latach 1460–1480 w zredagowane przez Nicolausa Germanusa mapy pokazujące *Ekumenę*. Stanowi on przykład stosunkowo szybkiego zaadaptowania wiedzy starożytnych przez renesansowych twórców map. I tak *Mappa mundi* Fra Mauro, narysowana ok. 40 lat po przetłumaczeniu *Geografii*, zawierała znaczną liczbę obiektów geograficznych naniesionych na ptolemejską mapę świata, którą Nicolaus w tekście kopii z ok. 1467 r.⁵ nazwał *Tabula Nostri Orbis* i ich nazw, których brzmienie często zniekształcił. Rzut obrazu na płaszczyznę *Mappa mundi* wyko-

Ryc. 3. Zestawienie obrazu Półwyspu Arabskiego i otaczających go mórz na mapach: (a) Fra Mauro oraz (b) Nicolausa Germanusa

⁵ Kopia *Geografii* przechowywana w Bibliotece Narodowej w Warszawie.

nano stosowanym w średniowieczu sposobem intuicyjnym, dlatego zniekształcenia (wcale nie takie duże w stosunku do rzeczywistości, co pokazuje rycina 1), są inne niż na mapie Nicolausa odwzorowanej w rzucie pseudostożkowym. Na rycinie 3 przedstawiono obszary Półwyspu Arabskiego i jego otoczenia, poczynając od ujścia Nilu (w lewym górnym rogu obu obrazów) po wybrzeża Somalii i wyspę Sokotrę, a na wschodzie od południowych obszarów Persji, poprzez cieśninę Ormuz do wód Morza Arabskiego.

2.2. Półkula zachodnia Jana ze Stobnicy z 1512 roku

Komentowanie dzieła Ptolemeusza przez europejskich filozofów i geografów stało się bardzo popularne w wiekach XV i XVI. Na każdym europejskim uniwersytecie profesorowie wykładający geografię lub kosmografię przedstawiali to dzieło studentom. Jak przytacza Franciszek Bujak (1925, s. 41–47), także na Uniwersytecie Jagiellońskim szesnastowieczni profesorowie – Jan z Głogowa, Wawrzyniec Korwin, Jan ze Stobnicy oraz Maciej z Miechowa przekazywali wiedzę o świecie w kontekście informacji zawartej w ptolemejskiej *Geografii*. Do dnia dzisiejszego zachowała się znaczna liczba krótkich, ale bardzo ważnych z punktu widzenia rozwoju nauki rozpraw polemicznych. Jedną z nich jest *Introductio in Ptholomei Cosmographia[m] cu[m] longitudinibus & latitudinibus regionum & civitatum celebriorum* Jana ze Stobnicy, wykładowcy na wydziale Artium w Akademii Krakowskiej, zadekadowana biskupowi Janowi Lubrańskiemu. Rozpoczyna ją rozdział: *Quid sit cosmographia et quomodo differt a Corographia seu Topographia & Geographia. Caput Primum*, w którym autor definiuje wymienione w tytule nauki. Geografię, zawężając jej dziedzinę w stosunku do kosmografii, uczony pojmuje jako naukę opisującą Ziemię bez otaczających ją sfer niebieskich, topografię definiuje jako naukę, która nadaje przynależne miejsce opisowi lub rysunkowi obiektu, zaś chorografię jako tę, która opisuje mniej rozległe obszary – regiony.

W rozdziale o pięciu strefach klimatycznych Jan ze Stobnicy polemizuje z antycznymi autorami prac geograficznych: Ptolemeuszem, Strabonem, Dionizjosem Periegetą, Arystotelesem i Gaiusem Juliuśm Solinusem, którzy uznawali strefy na antypodach za niezamieszkałe. Uczony powołuje się na Amerigo Vespucciego i innych nawigatorów, którzy te obszary widzieli i opisali (*ab Americo & socijs nauigatiōrs eins lustrata & descripta*). Dla podkreślenia i wyrazistości swojego stanowiska dane geograficzne ujmuje w tabelę, gdzie umieszcza oznaczenia szerokości geograficznej stref, poczynając od wyspy Thule na 63°φ N (*Per Tile 63 gradus distantie*), co odpowiada dwudziestu godzinom trwania najdłuższego dnia w roku (*20 Hore dieij maiores*), poprzez równik (*Equator a polis eque distans 12 continue*) po antypody (*Antidiasines*) sięgające do ponad 27° φ S (*27 11/26 Gradus distantie*). Potwierdzeniem zawartych w *Introductio* danych opisowych

są planigloby – wschodni i zachodni, o wymiarach 29×38 cm⁶, które zostały zamieszczone w obu krakowskich edycjach: Floriana Unglera z 1512 i Hieronima Vietora z 1519 roku⁷. Na półkuli zachodniej przedstawione są odkryte ziemie Ameryki, nazwane na części południowej „Terra Incognita”, a na północnej „Caput de bona ventura” oraz odsunięte od niej o ok. 40° λ na zachód wybrzeża wschodniej Azji. Na wodach nienazwanego oceanu umieszczono między innymi dwie wyspy: uważaną za obraz Japonii „zipangri insula” oraz „Iava maior”, której położenie wskazuje raczej na Borneo niż na obecną Jawę (porównaj ryc. 8).

Dzieło wielkiego aleksandryjczyka, będące **krokiem milowym** w rozwoju metod kartograficznych, mimo iż miało wielki wpływ na sposób rysowania map, było jednak (jak wskazano wyżej) krytykowane za zawartą w nim nieaktualną już w dobie renesansu treść geograficzną. Z czasem eliminowano stopniowo z użycia dawne nazwy, głównie dzięki systematycznie prowadzonym od drugiej dekady XV w. handlowym i wojennym wyprawom, odkrywającym nieznane wcześniej lub znane jedynie z legend obszary Ziemi oraz opisującym je tekstom i mapom żeglarskim.

2.3. Odkrycia geograficzne i ich opisy jako źródła informacji geograficznej

Pierwsze wyprawy o większym znaczeniu dla poszerzenia horyzontu geograficznego były prowadzone od lat trzydziestych XIV w. na wodach atlantyckich. Odkryto wówczas wyspy Maderę, Azory oraz Wyspy Kanaryjskie. Statki wypływały z portów portugalskich, ale były prowadzone przy współudziale finansowym i dzięki umiejętnościom nawigatorów genueńskich (później także weneckich) oraz kartografów katalońskich, opracowujących mapy na Majorce (R.W. Unger 2010, s. 72–73). Po zasiedleniu wysp przez ludność portugalską uzyskano znaczne dochody z eksploatacji rolniczej, jednak późniejsze załamanie gospodarki wysp wpłynęło na zmianę kierunku myślenia. Po zdobyciu Ceuty, znaczącego portu na wybrzeżu afrykańskim, rozpoczęto wyprawy wzdłuż zachodnich wybrzeży Afryki. Od początku XV w. ekspedycje były kierowane przez portugalskiego księcia Henryka zwanego Żeglarzem, brata Edwarda I (Duarte I) – króla Portugalii. Zainteresowanie kolejnych królów Portugalii było niezbędne do kontynuacji wypraw na otwartych wodach oceanów, nie tylko ze względów prestiżowych, ale także finansowych. Wprowadzone innowacje techniczne w budowie karawel oraz udoskonalone sposoby nawigacji, czyli pomiarów przebytej drogi i orientacji na morzu, umożliwiły bezpieczniejsze podróżowanie.

⁶Obraz półkuli zachodniej był pokazany oraz pokrótce omówiony w artykule L. Szaniawskiej (2008) na s. 127, 141).

⁷Obraz planiglobów znany jest z publikacji *A.E. Nordenskiöld Collection* oraz z katalogu online Bayerische Staatsbibliothek. Po odkryciu traktatu i mapy świata *Cosmographiae Introductio* Martina Waldseemüllera na Zamku Wolfegg w Wirtembergii w 1901 r. okazało się, że przypisywane Stobnicy planigloby są kopią planiglobów z mapy świata Waldseemüllera opublikowanej w 1507 r. W traktacie były cytowane cztery listy Vespucciego, w których opisywał swoje odkrycia poczynione w Ameryce: posłużyły one także krakowskiemu uczonemu do napisania komentarzy.

Po pomyślnym zakończeniu rekonkwisty na Półwyspie Pirenejskim⁸ oraz zjednoczeniu Hiszpanii, władcy tego królestwa poszli śladami Portugalii i zdecydowali się na finansowanie większej i bardziej ryzykownej wyprawy w kierunku zachodnim przez Ocean Atlantyki, mającej za cel poszukiwanie złota. Rozpoczęte w 1492 r. przez wyprawę kierowaną przez Krzysztofa Kolumba odkrywanie nowych lądów było kontynuowane w kolejnych latach. W latach 1499–1500 Amerigo Vespucci odkrył ujście rzek Amazonki i Orinoko, a w 1500 r. Pedro Alvares Cabral odkrył wybrzeża Brazylii. W 1513 r. Vasco Nuñez Balboa i niezależnie od niego Francesco Pizarro dotarli na wschodnie wybrzeże Pacyfiku w okolicach Przesmyku Panamskiego. W latach 1519–1520 Hernán Cortés podbił Meksyk. Te i inne wyprawy morskie oraz podboje lądowe przyczyniały się do stopniowego poznawania obu Ameryk, zaś przepłynięcie w 1522 r. cieśniny, nazwanej imieniem jej odkrywcy Ferdynanda Magellana, otworzyło drogę na Ocean Spokojny. W kolejnych latach poznawano wybrzeża Ameryki Północnej. W 1526 r. Lucas Vázquez de Ayllón odkrywał wybrzeża Karoliny. W latach 1527–1528 Alvar Nuñez Cabeza de Vaca penetrował wybrzeża Teksasu. Spośród wielu innych należy wspomnieć jeszcze o dwóch ważnych odkryciach w Ameryce Południowej, kiedy to w latach 1535–1537 Diego de Almagro przekroczył Andy oraz odkrył jezioro Titicaca i pustynię Atakama, a w 1540 r. Francisco de Orellana spłynął Amazonką⁹.

Po wynalezieniu druku wiadomości przekazywane przez podróżników w formie tekstów o odkryciach były w Europie szybko rozpowszechniane. Jako pierwsze i zapewne najbardziej znane zachowały się opisy podróży morskich Krzysztofa Kolumba *De Insulis nuper in mari Indico repertis*. Carolus Verardus: *In laudem Serenissimi Ferdinandi Hispaniarum ... obsidio victoria & triūphus*, wydane w Bazylei przez Johanna Bergmanna de Olpe w 1494 roku. Do wielu chętnie czytanych nowinek o egzotycznych krainach należy zbiór omówień ówczesnych wypraw portugalskich Cada Mosto, Vasco da Gamy i Pedra Álvaresa Cabrala oraz hiszpańskich Kolumba, Amerigo Vespucciego, Cortereala i Pinzóna autorstwa Fracanzano da Montalboddo *Paesi nouamente retrouati ...*, po raz pierwszy opublikowany w Wenecji w 1507 r., a następnie wznawiany piętnastokrotnie w latach 1507–1528 w językach włoskim, niemieckim i francuskim. Z kolejnych druków warto wymienić dzieło budowniczego hiszpańskiego imperium w Ameryce Hernána Cortésa *Des marches ysles et pays trouuees et conquise par les capitaines du tresillustre et trespuissant Charle. V de che nom. Et principalement la prinse et conquiste De la cite de Temistitan. Situee en la nouuelle terre de yucatan. maintenant apellee. nouuelle espaigne...* drukowane w Antwerpii przez Michaela de Hoogstratena w 1522 roku. Treść książki oparto na sprawozdaniach Cortésa zawartych w listach napisanych do Karola V i wysłanych z Kuby w 1519 r.

⁸ W styczniu 1492 r. upadła Grenada, ostatnie państwo muzułmańskie na Półwyspie Pirenejskim.

⁹ Szerzej omówione odkrycia w Amerykach oraz ich konsekwencje dla obrazu kartograficznego tych kontynentów w artykule L. Szaniawskiej (2008).

oraz w 1520 roku.¹⁰ Spisano w niej intrygi, działania dyplomatyczne i fortele, przy pomocy których dysponujący niewielką liczbą żołnierzy awanturnik podbił imperium Azteków. Całkiem inny wydźwięk miało dzieło Pedra de Cieza de León *De la chronica del Peru* ... wydane w Sewilli w 1553 r. Kronika ta zawierała bogato ilustrowane 42 drzeworytami informacje z zakresu geografii, historii i etnografii andyjskiej części Peru. Powstała na podstawie dziennika prowadzonego przez autora przez 17 lat jego pobytu m.in. w kopalniach srebra w Potosi. Podobny, ale nieco inny charakter miała oparta także na dzienniku książka *Indianische Historia. Ein schöne kurtzweilige Historia Niclaus Federmanns des Jüngern von Ulm erster raise so er von Hispania V Andolosia auss in Indias des Oceani-schen Mörs gethan hat* Nicolausa Federmanna z Ulm, który brał udział w latach 1529–1532 w ekspedycjach na terenie dzisiejszej Wenezueli i przyległych krain. Federmann, będąc agentem augsburskiej rodziny kupieckiej Welserów, poszukiwał m.in. złota na wyżynach interioru i próbował dotrzeć do Pacyfiku. Musiał zawrócić, lecz zebrał wiele danych o przebytych terenach. Wydana w 1557 r. w Hagenau (Alzacja) książka była pierwszym spisaniem dziennikiem podróżnika a nie konkwistadora. Dzieła nawigatora i odkrywcy Theodore De Bry *Grands Voyages*¹¹ wydawano sukcesywnie we Frankfurcie, w latach 1590–1655. Były to zebrane wspomnienia z podróży po Wirginii, Florydzie i Karaibach, którym w książce towarzyszą liczne mapy, widoki i sceny rodzajowe z udziałem ludności tubylczej. Kilkanaście opublikowanych tam narracji uznawane jest za najbardziej charakterystyczne przykłady tego gatunku literatury. W ślad za odkrywcami do nowo poznawanych krain przyplýwali misjonarze dominikańscy, a od połowy XVI w. najczęściej jezuici¹²; np. w 1549 r. założyli oni misje w Brazylii i Indiach. Na kartach niewielkich druków ukazywały się ich sprawozdania z odkrywanych krain i o zamieszkującej je ludności. Z oczywistych powodów zupełnie inną treść zawierała zaopatrzona w żeglarską mapę świata książka napisana przez Lorenza Friesa, fizyka, astronoma i redaktora wielu map Martina Waldseemüllera, m.in. *Underweisung und uszlegunge Der Cartha Marina oder die mer cartē*... drukowana w latach 1525, 1527 i 1530 w Strasburgu przez Johannes Grieningera. Ten traktat o nawigacji uznawany jest za pierwszą drukowaną instrukcję orientowania się na morzu za pomocą kompasu i mapy¹³. Towarzyszyły mu indeks alfabetyczny nazw geograficznych i opisy krain całego prezentowanego na mapie świata.

¹⁰ www.indiana.edu/~liblilly/etexts/mendel/index.shtml

¹¹ Oraz jego *Petits Voyages* do „Wschodnich Indii”, wydawane sukcesywnie we Frankfurcie w latach 1590–1655.

¹² Założenie zakonu jezuitów (Towarzystwa Jezusowego) zatwierdzone zostało przez papieża Pawła III w 1540 roku. W roku śmierci św. Ignacego 1556 r. zakon prowadził prace misyjne w 12 prowincjach rozrzuconych po całym świecie.

¹³ Dla ułatwienia nawigacji po otwartych wodach oceanów w Lizbonie w 1537 r. wydany został podręcznik do nawigacji *Tratado da Sphera* Petra Nunesa (Noniusza), w którym ten portugalski uczony podsumowuje dotychczas używane sposoby pomiarów na morzu oraz opisuje nowe metody i instrumenty pomiarowe. Zwraca uwagę na fakt, że rysowana na mapie prosta linia kursu w rzeczywistości nie jest linią prostą na powierzchni Ziemi.

2.4. Obraz Ameryki i przyległych obszarów na mapach Theodora De Bry z 1596, Henricusa Hondiusa z 1630 oraz Joana Blaeua z 1658 roku

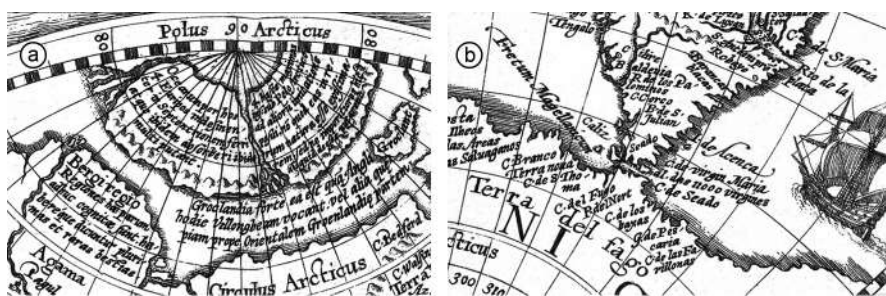
Przedstawione wyżej wybrane publikacje tekstowe poprzedzały, a z czasem także towarzyszyły produkowanym w różnych ośrodkach europejskich mapom odkrywanych mórz i lądów. Oba te wytwory ludzkiej myśli były powiązane i uzupełniały się. Pobudzały zainteresowanie poznawanymi lądami i zachęcały do korzystania z obu sposobów opisu świata – tekstowego w książkach historyczno-geograficznych i graficznego na mapach przeglądowych.

Nieznana starożytnym i średniowiecznym myślicielom Ameryka budziła wielkie zainteresowanie wśród wykształconych mieszczan. Jej obraz, ciągle wzbogacany o nowe dane, ulegał największym przemianom w stosunku do innych poznawanych odległych krain. Część ich autorka już omówiła (L. Szaniawska 2008). W tym miejscu w charakterze uzupełnienia omówione są fragmenty innych prezentacji Ameryk: *America sive Novus Orbis respectu europaeorum inferior globi terrestris pars* Theodora de Bry z 1596 r. oraz planiglobów dwóch konkurujących ze sobą amsterdamskich twórców map – Henricusa Hondiusa z 1630 r. oraz Joana Blaeua z 1658 r.

Porównanie treści renesansowych map Ameryki przeprowadzono na przykładzie kilku obszarów, których obraz w dobie renesansu zmienił się w znaczący sposób. Rozpoczęto od obszarów arktycznych przylegających do krańców Ameryki Północnej. Do końca XVI w. na mapach świata wykonywanych w odwzorowaniach stożkowym, pseudostożkowym oraz azymutalnym na obszarze Oceanu Arktycznego na dalekiej północy nadal rysowano cztery potężne lądy znane wcześniej z map Abrahama Orteliusa i Gerarda Mercatora (pomijano je zaś na mapach rysowanych w rzutach walcowych, zapewne ze względu na nienaturalne przewiększenia tych obszarów). Lądy arktyczne pokazywano także na mapach wydanych w ostatnich latach XVI i na początku XVII w. w różnych ośrodkach kartograficznych, np. niderlandzkich – na planiglobach antwerpskiego twórcy map Petrusa Planciusa z 1590 r. i w rzucie walcowym tegoż autora z 1592 r., na planiglobach amsterdamskiego wydawcy Jodocusa Hondiusa z ok. 1595 r., niemieckich – Matthiasa Quada na mapach w rzutach walcowych wydawanych w Kolonii i Frankfurtu w latach 1596–1624, włoskich – na planiglobach Fausta Rughesiego wydanych w Rzymie w 1597 r. oraz Giuseppe Rosacciego w Wenecji w 1598 r., na mapie w odwzorowaniu pseudostożkowym Arnolda di Arnol-diego w Sienie z 1601 r., francuskich – na planiglobach Jeana le Clerca w Paryżu w 1602 r.

Mapa *America sive Novus Orbis respectu europaeorum inferior globi terrestris pars* Theodora de Bry z 1596 r. przekazuje, tak jak wyżej wymienione prezentacje kartograficzne, informacje o istnieniu lądów okołobiegunowych – nie tylko czterech północnych (dwa z nich pokazuje ryc. 4a), ale także wielkiego lądu południowego *TERRA AUSTRALIS MAGALLANICA* [!]¹ (ryc. 4b). Lądy pół-

nocne oddzielone są od siebie rzekami, na krańcach południowych otoczone ciągnącymi się wzdłuż ich wybrzeży pasmami górskimi sięgającymi po $77^{\circ}\phi$ N. Ląd południowy¹⁴ sięga na północno-zachodnich krańcach prawie do równika, a na wschodzie dochodzi do południowych brzegów Ameryki, oddzielony od niej jedynie wąską cieśniną nazwaną *Fretum Magellanicum*. Tworzy jeden wielki kontynent większy niż Ameryka Północna (tu, jak i na innych mapach do końca XVI w. nazwana *AMERICA MEXICANA*) i Południowa (tu *AMERICA PERVANA*). Przez jego środek poprowadzono łuk koła podbiegunowego *Circulus Antarcticus*. Obok nazw zapisanych na jego północnych wybrzeżach, takich jak *C. Branco*, *C. de S. Thoma* umieszczono nazwę krainy *Terra del fago* (Ziemia Ognista, oddalona od Antarktydy o ponad 900 km).

Ryc. 4 Fragmenty Ameryki na mapie De Bry z 1596 r. z fantastycznymi lądami w (a) Arktyce oraz (b) w Antarktyce

Po raz pierwszy celowo nie umieszczono arktycznych lądów na drukowanej w Amsterdamie w 1604 r. mapie sporządzonej na podstawie map portugalskiego kartografa Luisa Teixeira¹⁵. Główna mapa na planszy była narysowana w odwzorowaniu walcowym z siatką linii rumbów, zaś dołączona do niej mapa poboczna w odwzorowaniu azymutalnym w położeniu normalnym biegunowym prezentowała wody Oceanu Arktycznego (R.W. Shirley 1987, s. 262–263). Po opublikowaniu mapy L. Teixeira także z planiglobów *Orbis terrae compendiosa descriptio* Petrusa Planciusa w wersji rozpowszechnianej w Amsterdamie nie wcześniej niż ok. 1605 r. (R.W. Shirley 1987, s. 266) nieznan z imienia redaktor usunął lądy arktyczne i w zasadzie od tego czasu już nie spotyka się ich prezentacji na mapach. Być może stało się to za sprawą bardzo popularnego i niedrogiego miniaturowego atlasu *Atlas Minor Gerardi Mercatoris a Hondi...*, wydawanego wielokrotnie w Amsterdamie od 1607 r. z mapą *Typus Orbis Terrarum*

¹⁴ W dużym przybliżeniu można utożsamiać go z dzisiejszą Antarktydą.

¹⁵ R.W. Shirley (1987) fakt ten dokumentuje planszę 195, zawierającą fragment mapy przedrukowanej w Amsterdamie przez Salomona Savery'ego ok. 1645 r.

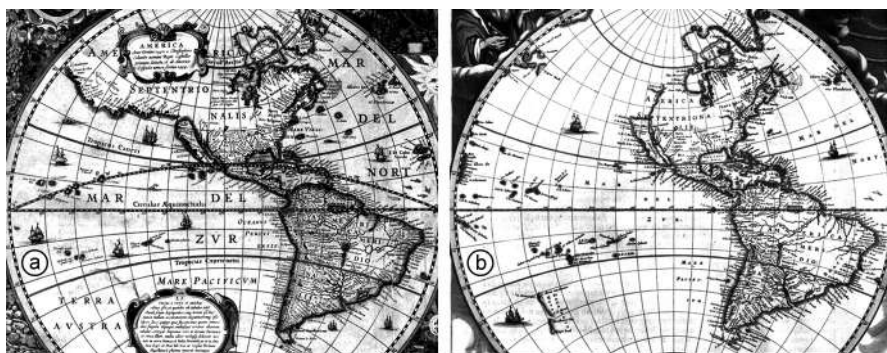
oraz edycji londyńskich, w dwóch różnych publikacjach z mapami odbijanymi z płyt zakupionych jeszcze w latach trzydziestych XVII wieku od spadkobierców Jodocusa Hondiusa.

Treść geograficzna planiglobów Henricusa Hondiusa i Joana Blaeua była kompilacją późniejszych materiałów kartograficznych niż te autorstwa Theodora de Bry. Planigloby *Nova totius terrarum orbis geographica ac hydrographica tabula*. H. Hondiusa opracowane były w 1630 r. i wydane po raz pierwszy w 1631 r.¹⁶ w skali ok. 1:50 000 000 w atlasie *Atlantis Maioris Appendix sive pars altera*. Później wydawał je do 1641 r. jeszcze kilkakrotnie Johannes Janssonius w atlasie *Gerardi Mercatoris et I. Hondii Atlas...*, w kilku wersjach językowych, zaś od 1647 r. w *Ioannis Ianssonii atlas novus* ukazywała się pod niezmienionym tytułem nowa wersja tej mapy opracowana przez Janssoniusa w 1641 roku (P. van der Krogt 1997, s. 130). Ich konkurent Willem Blaeu po raz pierwszy w tym samym roku wydał mapę świata w odwzorowaniu walcowym *Nova totius terrarum orbis geographica ac hydrographica tabula*, wznawianą w kilku wersjach językowych w oficynie Blaeuiana do 1650 r., równoległe do mapy publikowanej w oficynie Janssoniusa. Od 1658 r. oficyna Blaeuiana wydawała nową mapę świata *Nova et accuratissima totius terrarum orbis tabula. Auctore Ioanne Blaeu*, redagowaną przez Joana Blaeua jako planigloby w skali ok. 1:50 000 000 (P. van der Krogt 2000, s. 485). Pod względem treści przypominała ona jego wcześniejszą mapę o wymiarach 171×303 cm wydaną w Amsterdamie w 1648 r. z dwudziestu jeden płyt miedziorytniczych oraz mapę *Nova et accuratissima totius terrarum orbis tabula. Auctore Nicolao Visscher* Nicolausa J. Visschera opublikowaną w Amsterdamie w 1658 r. (R.W. Shirley 1987, s. 392–396, 429–430). Mapa zawiera także nowatorską treść wynikającą z uwzględnienia dalekomorskich podróży J. Blaeua, które odbył pełniąc funkcję głównego kartografa (wówczas zwanego hydrografem) Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej.

Obie mapy świata, H. Hondiusa z 1630 r. i J. Blaeua z 1658 roku, przedstawiają na zachodniej półkuli Amerykę Północną i Południową oraz część zachodnią Atlantyku po Wyspy Zielonego Przylądka i wschodnią część Pacyfiku po południk przechodzący przez Nową Zelandię (ryc. 5a,b). Wartość południka dzielącego planigloby na wschodni i zachodni różni się o 10°λ. Na mapie J. Blaeua jest nim południk o wartości 350° λ liczonej od Ferro przechodzący na zachód od Wysp Zielonego Przylądka (*I. de Cabo Verde*), a na mapie H. Hondiusa południk 360° λ liczonej od Ferro przechodzący na wschód od tych wysp (ryc. 5, ryc. 6a,b oraz 6a,d, b,d).

Na mapie H. Hondiusa, która powstała o prawie 30 lat wcześniej, pozostało więcej tradycyjnych danych geograficznych i przedstawień ikonograficznych nawiązujących do epoki wczesnego renesansu. W rogach mapy umieszczono cztery portrety: starożytnych myślicieli – Juliusza Cezara i Klaudiusza Ptolemeusza

¹⁶ We wcześniejszej wersji katalogu Koemana, *Atlantes Neerlandici*, vol. 2, z 1969 r., s. 348, Me 31A podano informację, że w edycji z 1630 r. umieszczona była mapa *Nova totius terrarum orbis geographica...* autorstwa Petrusa Kaeriusa, rytowana przez Janssoniusa w 1621 r. i wydana w skali 1:90 000 000.

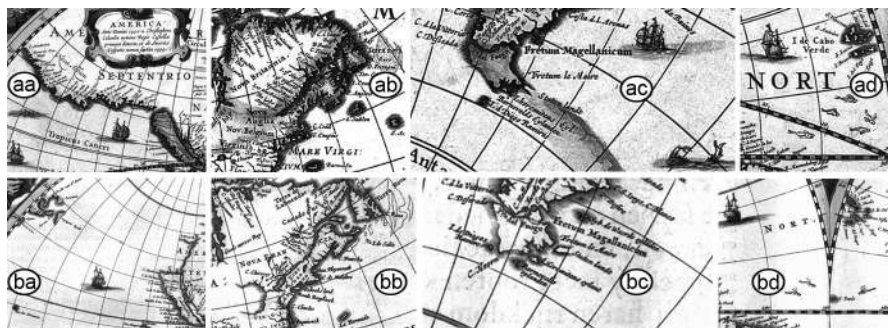

Ryc. 5. Obraz Ameryki na planiglobach: (a) H. Hondiusa z 1630 r. oraz (b) J. Blaeua z 1658 r.

oraz twórców wcześniejszych opracowań *Atlasu* – Gerarda Mercatora i Jodocusa Hondiusa. Tło dla planiglobów tworzą przedstawiane często w średniowieczu sceny alegoryczne czterech żywiołów: ognia (*IGNIS*), powietrza (*AËR*), wody (*AQVA*) i ziemi (*TERRA*), z umieszczonymi na pierwszym planie rzymskim bogiem nieba i burzy Jowiszem, boginią księżyca, narodzin i łowów Dianą, boginią obfitości Ceres oraz kobiecą alegorią rzek i mórz. Mapa J. Blaeua ozdobiona została dwiema alegoriami pracy ludzi, którzy na podstawie obserwacji nieba wprowadzili dokładniejsze dane położenia obiektów – z lewej strony wizerunkiem astronoma trzymającego sfery armilarne i cyrkiel (być może Tycho Brahe?), z prawej odmierzającego cyrklem odległości na globusie nawigatora (być może księcia Henryka Żeglarsza?). W obu przypadkach dobór ikonografii umieszczonej poza ramką planiglobów wynikał ze zmiany upodobań i panującej mody w grafice. Na samej mapie pozostawiono jako wiodącą ozdobę żaglowce rozmieszczone w kilku miejscach na oceanach.

Na planiglobach Henricusa Hondiusa z 1630 r., pomimo aktualizacji ich treści w stosunku do jego poprzednich map, znajduje się jeszcze wiele obiektów narysowanych niezgodnie z rzeczywistością. Kilka z nich pokazano na rycinie 6aa–6ad. W kolejnych latach niedokładności w rysunku tych obszarów zostały poprawione, ale w niektórych przypadkach jedynie zamienione na inne, równie niepoprawne prezentacje, co pokazano na wybranych fragmentach planiglobów Joana Blaeua z 1658 roku (ryc. 6ba–6bd).

Prezentowane fragmenty planiglobów pokazują zmiany w obrazie wybrzeży Ameryk. Zachodnie wybrzeża Ameryki Północnej od Los Angeles po krańce północne (ryc. 6aa) H. Hondius narysował przekopiując dane z map opracowywanych w pierwszym dziesięcioleciu XVII w. przez swojego ojca Jodocusa Hondiusa, Petrusa Planciusa i Claesa Janszoona Visschera oraz innych kartografów spoza Amsterdamu. Wówczas pojawiają się m.in. nazwy: wybrzeży – *Costa* d. *Percelos*, *C. d. Laguia*, *C. Nevado* oraz *C. Mendocina*, krain – *Tierra d Pesca-*

Ryc. 6. Wybrane fragmenty Ameryk na mapie H. Hondiusa z 1630 r.: (aa) wybrzeże Alaski i Kalifornii, (ab) Labrador, (ac) Ziemia Ognista i (ad) Wyspy Zielonego Przylądka oraz te same fragmenty na mapie J. Blaeua z 1658 r.: (ba) wybrzeże Alaski i Kalifornii, (bb) Labrador, (bc) Ziemia Ognista i (bd) Wyspy Zielonego Przylądka

dores, *Serra nevada de la Galera*, *Terra de Montanas*, a także zatok – *B. d. Montantias*, *B. d. S. Miguel*. Wszystkie charakteryzują się pochodzeniem z języka hiszpańskiego. Część północna tego wybrzeża została nazwana *Nova Albion*, co wskazywałoby na angielskie korzenie. Najważniejsza informacja dotycząca tego lądu, czyli położenie geograficzne względem wschodnich wybrzeży Azji w tej części planiglobów, została pominięta, zaś na wschodniej półkuli północno-wschodnie krańce Azji zostały cofnięte w kierunku zachodnim, tak że *Mare Tartaricum* sięga do 130° λ liczonej od Ferro¹⁷. Hondius zmienił również Półwysp Kalifornijski na niepoprawnie narysowaną wyspę.

Pierwszy błąd Hondiusa Blaeu poprawił wzorem map nawigatorów, nie rysując w ogóle amerykańskich wybrzeży na północ od Los Angeles (ryc. 6ba). Na wschodniej półkuli północno-wschodnie krańce Azji rozciągnął do południka o wartości ponad 170° λ liczonej od Ferro, przenosząc wschodnie wybrzeża Azji na półkulę zachodnią. W wyniku tego odległość Azji od Ameryki zwiększył do prawie 80° λ , zaś zmniejszając w stosunku do mapy Hondiusa o ponad 30° λ odległość między wschodnimi i zachodnimi wybrzeżami Ameryki Północnej (liczoną wzdłuż równoleżnika Labradoru i Alaski) popełnił kolejny błąd. Jednocześnie narysował krainę *Anian* oraz cieśninę *Streit Anian*, która od dawna była uznawana za wąską cieśninę między Azją a Ameryką (obecnie Cieśnina Beringa), przesuwając ją na długość geograficzną Kalifornii, czyli o ok. 50 stopni na wschód w stosunku do rzeczywistego położenia, zaś samą Kalifornię pozostawił jako wyspę.

Prezentacja Półwyspu Labradorskiego na obu mapach (ryc. 6ab, 6bb). odbiega znacznie od rzeczywistości i wynika z kompilacji wcześniejszych materiałów kartograficznych. Również większość nazw krain pochodzi z różnych źródeł. Na

¹⁷ Również Półwysp Koreański narysowany został o ponad 30 stopni bardziej na wschód i sięga do 160° λ , a wyspy Japonii przekraczają na wschód 170° λ liczonej od Ferro.

mapie Hondiusa na północ od *Virginia* rozciąga się kraina *Nov. Belgium*, dalej na północ *Nova Anglia*. Wnętrze półwyspu zajmuje obszar nazwany *Nova Britannia*. Nazwa *Nova Francia* umieszczona została na południowy wschód od nienazwanej rzeki św. Wawrzyńca. Blaeu na północ od Wirginii nie umieścił Nowej Belgii, a w miejscu Nowej Brytanii widnieją napisy: w części południowej *Nova Francia*, w środkowej *Canadens*, a w północnej *Terra de Laborador* [!].

Na południowych krańcach Ameryki Południowej w okolicach Ziemi Ognistej, Cieśniny Magellana i na południe od Falklandów (ryc. 6ac, 6bc) część nazw wyraźnie ma ten sam rdzeń, pochodzący m.in. od nazwiska odkrywcy, np. *Fretum Magellanicum*, a także *Fretum le Maire* (Cieśnina Maire'a). Ale równolegle zostały utworzone nazwy innego pochodzenia, np.: *Eerste Nau* (pierwszy cypel), *Twede Nau* (drugi cypel), *C. de la Vittoria*, *Barnovelds Eylanden* na mapie z 1630 r. oraz *Barnovelss eylanden* z 1658 roku. Na obu mapach na południowy wschód od Ziemi Ognistej narysowano fragment lądu nazwanego *Staten landt* (stały ląd) oddzielony od Ziemi Ognistej cieśniną *Fretum le Maire*. Na wcześniejszej z obu map północne wybrzeża tego lądu pociągnięto dalej, zaznaczając *Terra Australis incognita* (południowy nieznany ląd). Na mapie Blaeua opracowanej po udanej wyprawie Willema Corneliszooona Schoutena, który w 1616 r. opłynął przylądek Horn (na mapie *C. Hoorn*), nie narysowano już wybrzeży lądu południowego. Pozostawiono jedynie niewielki kraniec lądu oznaczonego *Staten landt* oraz cieśninę *Fretum le Maire*. W pierwszym przypadku można mówić o dezaktualizacji informacji geograficznej o co najmniej 15 lat lub nawet więcej, jeśli weźmie się pod uwagę, że w 1578 r. Francis Drake, zapędzony burzą, przepłynął wodami cieśniny nazwanej później jego imieniem. Mapę Blaeua należy zaś skrytykować za usunięcie lądu Antarktydy, a podwyższyć ocenę za naniesienie na mapę większości wybrzeży Australii (*Hollandia Nova*). Falklandy odkryte w 1591 r. przez angielskiego żeglarza Thomasa Cavendisha, którego tylko jeden statek powrócił do Anglii, oraz ponownie zbadane w 1592 r. przez Johna Davisa, zostały pominięte przez Hondiusa, a na mapie Blaeua nazwano je *Syb. de Waerde eylanden* [!]. Nazwa pochodzi od imienia wiceadmirała Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej Sebalda de Weert, który dotarł na Falklandy w 1600 roku.

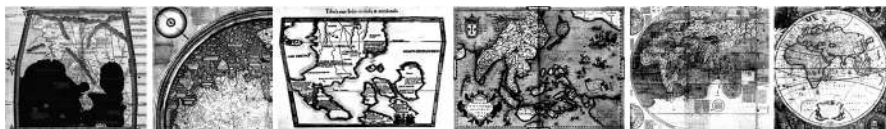
Powyższe przykłady z terenu Ameryki uświadamiają, z jak różnorodnych źródeł były czerpane nazwy nadawane odkrywcom lądom oraz jak dalece zniekształcony zapis uzyskiwały na mapach. Główną przyczyną braku unifikacji nazewnictwa było odbycie wielu wypraw prowadzonych w imieniu ówczesnych władców różnych państw europejskich.

3. Obrazowanie obiektów geograficznych regionu Azji Południowo-Wschodniej i ich opisy

Do omówienia obrazu Południowo-Wschodniej Azji wybrano mapy z lat 1467–1630:

Undecima Asia tabula (Nicolaus Germanus ok. 1467) → Lewa górna ćwiartka *Mappa mundi* (Fra Mauro ok. 1450) → *Tabula noua Indiae orien-*

talīs & meridionalis (Lorenz Fries, 1541) → *INDIAE ORIENTALIS, IN-SVLARVMQVE ADIACIENTIVM TYPVS* (Abraham Ortelius, 1570) → *Zachodnia część Mapy świata* (Matteo Ricci 1602) → *Wschodnia półkula Nova totius terrarum orbis geographica ac hydrographica tabula* (Henricus Hondius 1630)

3. 1. Odkrycia geograficzne w regionie Azji Południowo-Wschodniej i ich opisanie

Do drugiej grupy wybrano mapy wielkich regionów lub świata, na których w dobie renesansu rysowano wyspy i półwyspy Azji Południowo-Wschodniej. Dokonany dobór map ilustruje dynamikę zmian w okresie prawie dwóch stuleci. Gdy w pierwszym z nich częstotliwość zamorskich kontaktów była raczej sporadyczna treść mapy nie ulegała większym przemianom. Sytuacja ta zmieniła się po dotarciu Portugalczyków do Indii w 1489 roku. Droga na wschód stała otworem, chociaż kupcy arabscy próbowali bronić swoich wyłącznych praw do szlaków handlowych na Oceanie Indyjskim. Po pierwszych sukcesach Portugalii na Oceanie Indyjskim rozpoczęto prowadzenie wypraw na większą skalę. Oto kilka przykładów: w latach 1505–1511 Alfonso de Albuquerque dotarł do Moluków oraz kolonizował Malaje i Indonezję dla króla Portugalii; w 1526 r. Jorge de Meneses odkrył Nową Gwineę; Fernão Mendes Pinto dopłynął do Japonii.

Poszerzanie horyzontów wiedzy geograficznej we wschodniej Azji odbywało się także za przyczyną misjonarzy, głównie jezuickich oraz protestanckich. Przy okazji krzewienia wiary chrześcijańskiej poznawali ludność, warunki przyrodnicze oraz przemierzając krainy tworzyli opisy wnętrza kontynentu. Np. w 1542 r. misjonarz jezuicki Franciszek Ksawery¹⁸ przybył do Goa, portugalskiej kolonii w Indiach, gdzie w dwa lata później utworzył seminarium wyższe. Następnie prowadził misje w mieście Malakka, na Molukach, a także na Celebesie i Nowej Gwinei i po kilku latach także w Japonii. Ze wszystkich swoich misji Franciszek Ksawery zdawał relacje generałowi zakonu. Włoski jezuita Matteo Ricci w latach 1580–1602 podróżował po Chinach i przyległych morzach, a do Europy przywiózł oryginalne materiały opisowe i kartograficzne. Należy także wspomnieć o Michale Piotrze Boymie, polskim jezuitcie, który w 1649 r. został wysłany przez papieża jako poseł do cesarza z dynastii Ming i przez portugalskie kolonie Mozambik i Goa dopłynął do Chin. Po siedmiu latach ponownie udał się na

¹⁸ Kanonizowany w 1622 r. przez papieża Grzegorza XV.

Daleki Wschód, podróżował poprzez Syjam, Wietnam i od południa dotarł do Chin. Obserwacje poczynione podczas podróży stały się podstawą do sporządzenia opisów flory, fauny, scen życia Chińczyków oraz ich medycyny, farmacji i alchemii. Boym pozostawił bogatą spuściznę z zakresu kilku dziedzin¹⁹. Między innymi przywiózł rękopiśmienny atlas Chin, składający się z 18 tablic i 9 rozdziałów opisu.

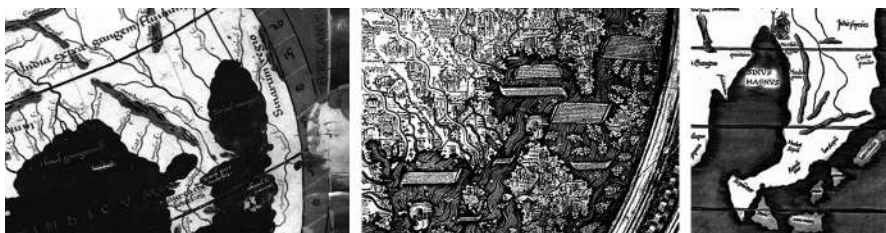
W początkowym okresie kolejno uzyskiwane rezultaty w poznawaniu Azji Południowo-Wschodniej były nanoszone na ogólnie dostępne mapy z większym opóźnieniem, niż można to zaobserwować w przypadku map Ameryki. Wyspiarski charakter tych obszarów powodował, że głównym, a często jedynym źródłem geograficznej wiedzy o nich były mapy żeglarskie i dzienniki pokładowe. Wykorzystywane przez portugalskich nawigatorów podczas wypraw szczegółowe mapy były aktualizowane w trakcie żeglugi. Informacje zawarte na tych pergaminowych dokumentach były utajniane i należały do władców lub kompanii finansujących wyprawy. Takie materiały były gromadzone w specjalnie do tego celu utworzonych instytucjach. Pierwszą z nich była założona w Lizbonie *Armazém da Guiné e Indias* działająca od lat czterdziestych XV w. (R.W. Unger, 2010, s. 76). Aby zachować przewagę nad konkurencją zezwalano na szersze publikowanie informacji na mapach z pewnym opóźnieniem i w skalach dających jedynie ogólną orientację. Jednak bogacące się mieszczaństwo Europy Zachodniej chciało poznać obszary przynoszące wielkie fortuny, a siła nabywcza ich pieniędzy wymuszała podaż map drukowanych w przeglądowych skalach z obrazem nowo poznawanych obszarów. Nowa informacja geograficzna na mapach zamieszczanych w atlasach drukowanych w XVI w. ukazywała się, co prawda, ze znacznym opóźnieniem w stosunku do rysowanych map nawigacyjnych i w skalach nie pozwalających na zbyt dużą szczegółowość obrazu. Ale takie mapy mogły dotrzeć do każdego, gdy zaczęto w latach siedemdziesiątych XVI w. produkować je w dużych nakładach – każdorazowo po kilkaset egzemplarzy.

3.2. Obraz półwyspów i wysp Azji Południowo-Wschodniej na mapach N. Germanusa, Fra Mauro, L. Friesa, A. Orteliusa, M. Ricci i H. Hondiusa

Twórcy map i atlasów musieli sami starać się o najnowsze informacje. W okresie, gdy obszary Dalekiego Wschodu były znane jedynie z dawnych źródeł, ich obraz na mapach był mało precyzyjny. Wynikało to także z faktu, że twórcy drukowanych map, chcąc zmniejszyć koszty produkcji, ograniczali się do kopiowania wcześniejszych wzorców. Dochodzące do Europy wiadomości o nowych lądach pochodziły często ze świata fantazji i mogły jedynie dodatkowo ozdobić mapę,

¹⁹ *Flora Sinensis, fructus floresque humillime porrigens* – najbardziej znane dzieło Michała Boyma, jedyne, które zostało wydane drukiem w Wiedniu w 1656 r.

nie wzbogacając jej treści geograficznej. Ryciny 7a i 7c dokumentują niewielkie zmiany w prezentacji tych obszarów w okresie prawie stu lat (ok. 1467–1541).

Ryc. 7. Obszar Indochin od wschodnich wybrzeży Indii do południowych wybrzeży Chin na mapach: (a) Ptolemeusza w redakcji Nicolausa z ok. 1467 r., (b) Fra Mauro z ok. 1450 r., (c) Friesa z 1541 r.²⁰

Niewątpliwy skok wiedzy geograficznej o krajach Azji Południowo-Wschodniej dokonał się wskutek zapoczątkowanych przez Portugalczyków odkryć. Od połowy lat czterdziestych XVI w. mapy tego obszaru już nieco poprawniej pokazują Półwysep Malajski wraz z kilkoma wielkimi wyspami, takimi jak Sumatra czy Jawa i wieloma mniejszymi. Należą do nich mapy świata francuskich kartografów zgromadzonych wokół tzw. szkoły Dieppe – Nicolasa Desliensa, Jacquesa de van de Claye, Pierra Desceliersa z 1550 r. oraz w atlasie nautycznym Guillaume Brouscona z 1543 roku²¹. Znaczącą zmianę w informacji o wzajemnym położeniu i kształtach trzech wielkich wysp – Sumatry, Jawy i Borneo, zaliczanych wówczas do Moluków, przedstawia rycina 8. Zaktualizowanie treści map wydanych w odstępie około pięćdziesięciu lat, np. między mapą *Tabula noua Indiae orientalis & meridionalis* Lorenza Friesa z 1541 r. a mapą *INDIAE ORIENTALIS*,

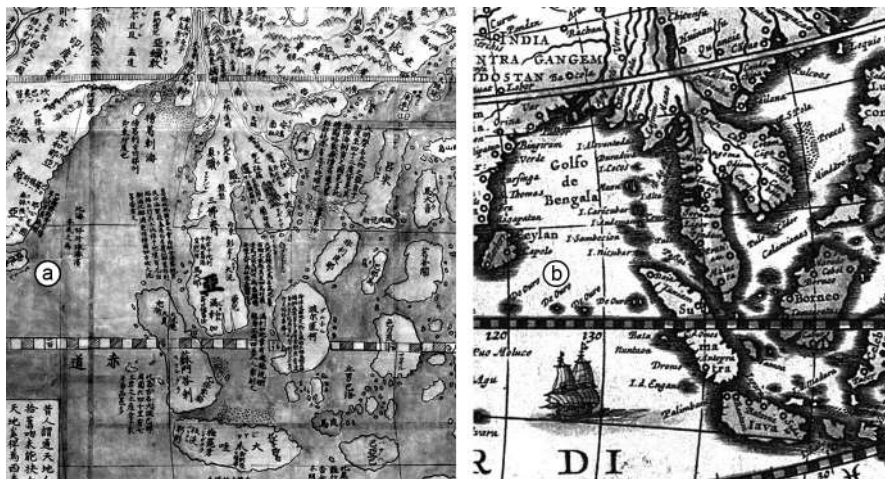
Ryc. 8. Archipelag Malajski na mapach: (a) Friesa z 1541 r. oraz (b) Orteliusa z 1570 r.

²⁰ Do ilustracji 6c użyto mapy Lorenza Friesa *Orbis typus Universalis. Diefert situs orbis hydrographotum...*, wydawanej w latach 1520–1541.

²¹ Atlas przechowywany w Huntington Library w Kalifornii.

INSVLARVMQVE ADIACIENTIVM TYPVS Abrahama Orteliusa z 1592 r., świadczy o ogromnym zainteresowaniu tymi obszarami kupców europejskich i w związku z tym wysłaniu wielu wypraw handlowych do tego regionu. Jednak obraz kształtu wysp i ich położenia względem siebie jest nadal daleki od rzeczywistości.

Początek XVII w. przynosi kolejne zmiany w treści map Azji Południowo-Wschodniej. Wydaje się jednak, że wydrukowanie w Pekinie w 1602 r. mapy świata Matteo Ricciego, która zawierała stosunkowo poprawnie narysowane wybrzeża i krainy Dalekiego Wschodu (ryc. 9a), nie spowodowało od razu zmian na europejskich mapach tych terenów. Mapa Abrahama Orteliusa wydawana od 1570 r. w *Theatrum orbis terrarum* miała mniej poprawny rysunek wysp Archipelagu Malajskiego od mapy Ricciego, jednak to ona była wielokrotnie wznowiana jeszcze w edycjach do 1609 r. oraz w miniaturowych atlasach *Epitome*, przygotowywanych na podstawie *TOT* przez Philippa Galle i drukowanych z pewnymi zmianami do 1612 roku.

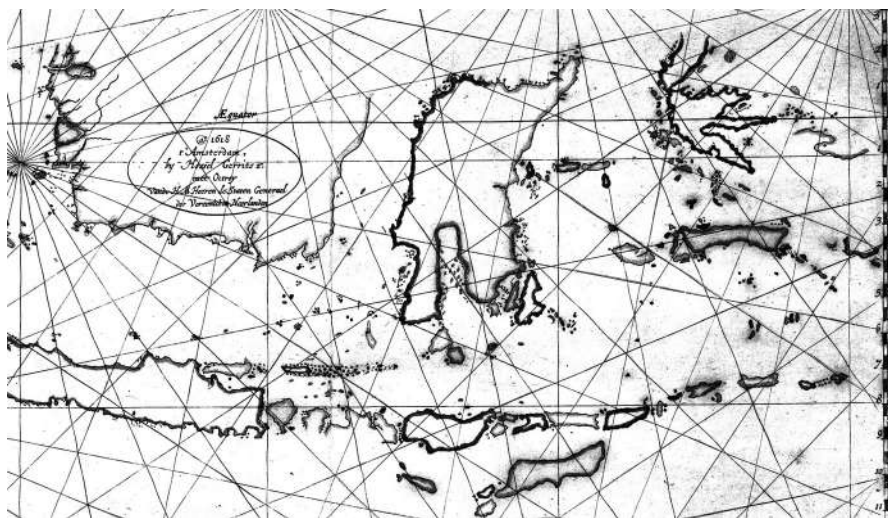

Ryc. 9. Obszar Indochin od wschodnich wybrzeży Indii do południowych wybrzeży Chin na mapach: (a) Ricciego z 1602 r. oraz (b) Hondiusa z 1630 r.

W 1600 r. utworzono Brytyjską Kompanię Wschodnioindyjską, a w rok później ruszyła pierwsza angielska wyprawa, która osiągnęła Jawę. W ślad za nią w 1602 r. na wodach Azji Południowo-Wschodniej rozpoczęli działania kupcy Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej (VOC)²², a w 1616 r. pojawiła się podobna – duńska. Do powstawania tych organizacji handlowych przyczyniła się perspektywa wielkich zysków, pomimo nieuniknionych strat towarów

²² Oryginalna nazwa: Vereenigde Oost-Indische Compagnie, w skrócie VOC.

w wyniku zatonięć oraz ogromnych kosztów wyposażenia okrętów, a także konieczność obrony przed arabskimi „piratami”.

Ryc. 10. Fragment rękopiśmiennej mapy Hessela Gerritsza z 1618 r. przedstawiającej Archipelag Malajski

W pierwszej połowie XVII w., gdy mapy drukowane w Amsterdamie zaczęły się stawać coraz bardziej dochodowym interesem, zmieniła się polityka dopuszczania informacji o nowo odkrywanych lądach. Założenie na Molukach (tak wówczas nazywano Archipelag Malajski) portu przez VOC w Batawii (obecnie Dżakarta) przyczyniło się do osiedlenia ludności holenderskiej, zagospodarowania okolicznych wysp i prowadzenia handlu również na bliskich akwenach. Oba czynniki – możliwość zarabiania na opracowaniu i drukowaniu map oraz zapotrzebowanie na nie w centrali a także w faktoriach, przyspieszyły publikowanie map z treścią coraz bardziej zgodną z rzeczywistością. W 1617 r. na pierwszego szefa kartografii VOC został wybrany Hessel Gerritsz, wcześniej znany jako amsterdamski rytownik, kartograf i wydawca. Był on rekomendowany przez wówczas już amsterdamskiego²³ twórcę map i kartografa w VOC Petrusa Planciusa. W ten sposób amsterdamski świat twórców map i kompania handlowa zostały połączone wspólnym kartograficznym interesem. Szkice map wraz z tabelami ustalania pozycji statku na morzu po powrocie do Amsterdamu były przekazywane do gabinetu Gerritsza i dzięki temu najświeższe informacje docierały do wybranych kartografów/wydawców, którzy z przekazanych materiałów opra-

²³ W 1585 r. ze względów religijnych musiał przenieść się z Brukseli do Amsterdamu.

cowywali mapy na potrzeby nawigatorów wyruszających w kolejne wyprawy morskie, a także w małych skalach na potrzeby rynku księgarskiego. Rycina 10, przedstawia wyspy Archipelagu Malajskiego na rękopiśmiennej mapie Gerritsza. Mapa bez tytułu sygnowana *bij Hessel Gerritsz. met Octroy vande H.M. Heeren de Staten generael der Vereenichde Neerlanden*, wykonana została w skali ok. 1:11 230 000²⁴. Drobiazgowy rysunek wybrzeży, siatka linii rumbów oraz brak nazw wskazują na szkicowy charakter mapy, przeznaczonej tylko do sporządzania na jej podstawie kopii dla kapitanów żaglowców.

Bezpośrednimi następcami Gerritsza na stanowisku głównego kartografa Holenderskiej Kompanii Wschodnioindyjskiej zostali wybrani w 1633 r. Willem Janszoon Blaeu²⁵, a po nim w 1638 r. syn Joan Blaeu. Obaj produkowali mapy i atlasy we własnej oficynie wydawniczej założonej przez Willema w 1599 r. (*Atlantes Neerlandici* 1967, s. 68–69). Joan Blaeu miał zapewne jeszcze większy wpływ na decyzje Rady Miasta Amsterdamu, gdy w latach 1651–1672 pełnił wiele funkcji publicznych.

Konkurencją dla oficyny Blaeviana była działająca w tym samym mieście oficyna, którą kolejno kierowali Jodocus Hondius, a po nim Henricus Hondius wraz z Joannesem Janssoniusem. Chociaż nie mieli bezpośredniego udziału w pracach kartografów VOC, treść ich map Azji Południowo-Wschodniej była aktualizowana także głównie na podstawie materiałów tej kompanii. Na rycinie 9b pokazano fragment mapy Henricusa Hondiusa z 1630 r. będącej dobrym przykładem dokumentującym, że w trzeciej dekadzie XVII w. treść mapy Azji Południowo-Wschodniej osiągnęła pewną precyzję obrazu, chociaż, z powodu niedostępności dla autora materiałów Gerritsza, znacznie gorszą niż mapy oficyny Blaeviana. Kolejne znaczące zmiany dotyczące obszaru południowych Chin zostały wniesione na mapy dopiero w okresie baroku, po powrocie z Chin misjonarza jezuitckiego Martinusa Martiniego²⁶. Głównie na podstawie zebranych przez niego do 1654 r. danych geograficznych Joan Blaeu wydał w 1655 r. pierwszy atlas Chin *Novus atlas Sinensis a Martino Martino...* opublikowany w łacińskiej wersji językowej (P. van der Krogt 2000, s. 295–296).

4. Podsumowanie

Analiza porównawcza map wykazała, że przemiany zachodzące w sposobach rysowania map oraz ich treści geograficznej następowały stopniowo, czasami

²⁴ Kopia przechowywana jest w State Library of New South Wales, w tece zawierającej dziennik Abła Janszoona Tasmana z wyprawy z lat 1642–1643.

²⁵ Godność tę otrzymał po śmierci w 1632 r. pierwszego kartografa VOC Hessela Gerritsza, który także posiadał własną oficynę wydawniczą.

²⁶ Pracę misjonarską Martini rozpoczął w 1642 r. i prowadził ją w kilku prowincjach. Po powrocie do Rzymu w 1651 r. przekazał Watykanowi wiele książek, swoich notatek i szkiców oraz kopie atlasu sporządzonego tam przez Lao Hongxiana wydrukowanego w 1555 r.

skokowo, jednak zawsze w ślad za czynnikami spoza kartografii, które je wywoływały i rozwijały. Na wybranych przykładach pokazujących rozwój prezentacji danego obszaru omówiono fakty, które musiały zaistnieć, aby można było odnotować postęp w wiedzy geograficznej prezentowany na kolejno opracowywanych i drukowanych mapach.

Przetłumaczenie *Geografii* na powszechnie znaną łacinę, **stosowanie wyłożonych w tekście zasad Ptolemeusza** oraz zaopatrzenie nowo redagowanymi mapami było **pierwszym krokiem milowym** zrobionym w prezentacjach kartograficznych renesansu.

Rysowanie na mapach jedynie obszarów znanych, odkrytych i pomierzonych, z pozostawieniem pustych miejsc, o których informacje pochodziły tylko z legend i zapisów pozbawionych danych o położeniu geograficznym, było **drugim krokiem milowym** zrobionym w renesansie. Jednym z wcześniejszych przykładów jest przeniesienie na stałe do prezentacji kartograficznych rzeczywistego obrazu obszarów arktycznych²⁷.

Wnoszenie na mapy nowo odkrywanych kontynentów wymuszało stosowanie **nowych odwzorowań kartograficznych**, a szybko następujące po sobie odkrycia wymuszały systematyczną **aktualizację treści map**. Od początku XVII w. wzorcem dla nowo opracowywanych map stały się najnowsze materiały, a nie dawne mapy. Byłby to **trzeci krok milowy**. Co prawda na mapach przetrwały niektóre cechy map dawniejszych, jak współwystępowanie tradycyjnych nazw łacińskich oraz nazw w językach nowożytnych, ale były one systematycznie eliminowane. Korzystając z różnych źródeł, twórcy map uzyskiwali niekompatybilne i niespójne dane, zaś znacznie do siebie podobne mapy wskazują na przerysowanie lub kopiowanie poprzednich wzorców²⁸.

Za **czwarty krok milowy** można uznać **spopularyzowanie** w społeczeństwie reprezentowanym przez wykształcone i stale bogacące się mieszczaństwo **map jako środka przekazu informacji geograficznej**. Wpłynęło to na powstanie i rozwój książek – **atlasów**, w których główną formą opisywania świata stały się mapy.

Kolejnym **piątym krokiem milowym** było, wymuszone przez ogromną liczbę nowo wprowadzanych nazw i zagęszczenie treści mapy, przejście z druku map metodą drzeworytniczą (wprowadzoną od 1477 r.) na druk z płyt miedziorytniczych już od 1487 roku.

Słowa kluczowe: reguły Ptolemeusza, odkrycia geograficzne, opisanie świata, treść map, handel dalekomorski, Ameryka, Azja Południowo-Wschodnia

²⁷ Na mapach rysowanych na morzu i służących do nawigacji, nawet gdy były one kompilacjami wcześniejszych danych, z reguły także i wcześniej nie rysowano hipotetycznych zarysów lądów.

²⁸ Dlatego badacze dawnych map, szczególnie renesansowych, stosunkowo łatwo mogą określać drogi ich filiacji.

Literatura

- Atlantes Neerlandici* 1967, 1969, 1970, *Atlantes Neerlandici. Bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases and pilot books, published in the Netherlands up to 1880*. Compiled and edited by C. Koeman. Amsterdam, Theatrum Orbis Terrarum.
- Bujak Franciszek, 1903, *O średniowiecznych mapach żeglarskich*. Kraków, nakładem Akademii Umiejętności.
- Bujak Franciszek, 1925, *Studia geograficzno-historyczne*. Warszawa, Nakład Gebethnera i Wolfa.
- Falchetta Piero, 2006, *Fra Mauro's World Map with a Commentary and Translations of the Inscriptions*, presentation by Marino Zorzi. Venezia, Biblioteca Nazionale Marciana; Brepols.
- Krogt Peter van der, 1997, *Koeman's Atlantes Neerlandici. New edition*. Tuurdijk: Hes Publishers, vol. 1, *The Folio Atlases Published by: Gerard Mercator, Jodocus Hondius, Henricus Hondius, Johannes Janssonius and Their Successors*, compl. Peter van der Krogt.
- Krogt Peter van der, 2000, *Koeman's Atlantes Neerlandici. New edition*. Tuurdijk: Hes Publishers, vol. 2, *The Folio Atlases Published by: Willem Jansz. Blaeu and Joan Blaeu*, compl. Peter van der Krogt.
- Shirley Rodney W., 1987, *The Mapping of the World. Early Printed World Maps 1472–1700*. London, The Holland Press Publishers.
- Sirko Mieczysław, 1999, *Zarys historii kartografii*. Lublin, Wydawnictwo UMCS.
- Szaniawska Lucyna, 1981, *Mapa jako dokument wiedzy o Afryce w dobie Odrodzenia*. „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, t. 2.
- Szaniawska Lucyna, 2008, *Pięćsetlecie nazwy Ameryka. Zmiany nazwy oraz ewolucja obrazu Ameryki na mapach publikowanych w szesnastowiecznej Europie*. „Z Dziejów Kartografii”, t. 14, 2008, s. 119–147.
- Tooley's ,1999, 2001, 2003, 2004, *Tooley's Dictionary of Mapmakers*, ed. Josephine French. Revised Edition, London, Map Collector Publications.
- Unger Richard W., 2010, *Ships on Maps. Pictures of Power in Renaissance Europe*. New York, Palgrave Macmillan.
- Zalewska-Lorkiewicz Katarzyna, 1997, *Ilustrowane mappae mundi jako obraz świata. Średniowiecze i początek okresu nowożytnego*. Warszawa, DiG.

The contribution of Renaissance achievements to the geographic content of maps printed during that era

Summary

The events which had the greatest impact on the evolution of geographic maps in Renaissance include: the translation of the text and map content from Ptolemy's *Geography* into Latin (before 1410); editing of maps in *Geography* using the presentation methods

described therein (starting from 1460); exploration of the Atlantic and expeditions to the south along the shores of Africa (from 1415); introduction of print based on wood engraving (from 1477) and copperplate engraving (from 1487), which enabled more detailed drawings. On the other hand, the developments in shipbuilding techniques and navigation as well as map updates enabled the circumnavigation of Africa and travel to India (1489), to the Americas (from 1492) as well as the crossing of the Pacific (1522). This also enabled regular contacts with merchant trading posts and the upkeep of commercial ports in the most strategic locations worldwide.

Those transitions are discussed mostly on the example of selected maps, subdivided into two groups:

1) *Tabula nostra Orbis* (Claudius Ptolemy, Nicolaus Germanus ca. 1467) → *Western Hemisphere* (Jan of Stobnica 1512) → *America sive Novus Orbis respectu europaeorum inferior globi terrestris pars* (Theodore de Bry 1596) → *Nova totius terrarum orbis geographica ac hydrographica tabula* (Henricus Hondius 1630) → *Nova et accuratissima totius terrarum orbis tabula* (Joan Blaeu 1658);

2) *Undecima Asia tabula* (Nicolaus Germanus ca. 1467) → *Left upper quarter of Mappa mundi* (Fra Mauro ca. 1450) → *Tabula noua Indiae orientalis & meridionalis* (Lorenz Fries 1541) → *INDIAE ORIENTALIS, INSVLARVMQVE ADIACENTIVM TYPVS* (Abraham Ortelius 1570) → *Western part of the World Map* (Matteo Ricci 1602) → *Eastern hemisphere of Nova totius terrarum orbis geographica ac hydrographica tabula* (Henricus Hondius 1630).

These examples show that only some features of historical maps have survived, including co-occurrence of toponyms in both modern languages and Latin. Until the end of 17th century, the production of manuscript nautical maps for navigation purposes was continued. A comparative analysis of maps has shown that the transformations in map charting methods and content plotting were gradual, triggered by various factors which provoked and enabled change. The desire for exploration, the growing wealth of entrepreneurial bourgeoisie and the results of discoveries accelerated the expansion of geographic horizons. The discoveries of new lands and oceans broadened the geographic knowledge and necessitated the application of new solutions in map content and graphics. Over time, geographically accurate maps started to prevail over texts. In 1570s, the first maps were published in the format of atlases.

Key words: Ptolemaic rules, geographic discoveries, world description, content of maps, deep-sea trade, America, South-East Asia